

УДК 330.341.2:338.242.2

DOI: <https://doi.org/10.32840/1814-1161/2021-5-6>

Трохимець О.І.

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри національної економіки,
маркетингу та міжнародних економічних відносин
Класичного приватного університету

Гальцова О.Л.

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри національної економіки,
маркетингу та міжнародних економічних відносин
Класичного приватного університету

Гнатенко І.А.

доктор економічних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва та бізнесу
Київського національного університету технологій та дизайну

Trokhymets Olena

Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor at the Department of National Economy,
Marketing and International Economic Relations
Classic Private University

Galtsova Olga

Doctor of Economic Sciences, Professor,
Head of the Department of National Economy,
Marketing and International Economic Relations
Classic Private University

Hnatenko Iryna

Doctor of Economic Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Entrepreneurship and Business
Kyiv National University of Technologies and Design

СУТНІСТЬ ІННОВАЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЗА УМОВ ЗМІНИ СПОЖИВЧИХ ПЕРЕВАГ ТА МАРКЕТИНГОВОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДПРИЄМСТВ

THE ESSENCE OF INNOVATION AND INNOVATIVE ENTERPRISE UNDER CONDITIONS OF CHANGE OF CONSUMER PREFERENCES AND MARKETING BEHAVIOR OF ENTERPRISES

У статті досліджено сутність інновацій та інноваційного підприємництва за умов зміни споживчих переваг та маркетингової поведінки підприємств. Доведено, що інновації є оптимальним шляхом науково-технічного переозброєння, збагачення населення та поетапної диверсифікації виробництва. Прогнозовано «вибух» інноваційної діяльності, який спроможне здійснити ефективно функціонуюче підприємство, що може забезпечити інноваційну економіку майбутнього, засновану на різкому зростанні продуктивності праці, підвищенні зайнятості населення та зміцненні соціальних стандартів. Систематизовано термінологічний апарат, що утворює цей феномен. Зокрема, теоретичне відображення об'єкта більш високого рівня організації та агрегування підприємництва в інноваційній економіці відносно його складових частин представлено як можливість охарактеризувати досліджуваний феномен як зовнішньо детерміновану онтологічну структуру.

Ключові слова: інновації, інноваційне підприємництво, зміна споживчих переваг, маркетинг, поведінка підприємства.

В статті досліджена сутність інновацій і інноваційного підприємництва в умовах зміни потребителських переваг і маркетингового поведіння підприємств. Доказано, що інновації є оптимальним шляхом науково-технічного переозброєння, збагачення населення і поетапної диверсифікації виробництва. Прогнозовано «взрив» інноваційної діяльності, який в стані здійснити ефективно функціонуюче підприємництво, що може забезпечити інноваційну економіку майбутнього, ґрунтовану на різкому зростанні продуктивності праці, підвищенні зайнятості населення і укріпленні соціальних стандартів. Систематизовано термінологічний апарат, який формує цей феномен. В частині, теоретичне відображення об'єкта більш високого рівня організації та агрегування підприємництва в інноваційній економіці відносно його складових представлено як можливість охарактеризувати досліджувану феномен як зовнішню детерміновану онтологічну структуру.

Ключевые слова: інновації, інноваційне підприємництво, зміна потребителських переваг, маркетинг, поведінка підприємств.

The article examines the essence of innovation and innovative entrepreneurship in terms of changing consumer preferences and marketing behavior of enterprises. It has been proven that innovation is the best way of scientific and technological re-equipment, enrichment of the population and gradual diversification of production. An "explosion" of innovative activity is predicted, which can be carried out by effectively functioning entrepreneurship, capable of providing an innovative economy of the future, based on a dramatic increase in productivity, an increase in employment and the strengthening of social standards. To determine the priorities of further effective development of entrepreneurship in the innovation economy systematized terminological apparatus that forms this phenomenon. In particular, the theoretical reflection of the object of a higher level of organization and aggregation of entrepreneurship in the innovation economy in relation to its components is presented as an opportunity to characterize the studied phenomenon as externally determined ontological structuring. This logically reflects the segmentation of entrepreneurship in the innovation economy as a complex whole into relatively independent subject areas, each of which reflects a very specific aspect of its organizational and economic functioning. It is proved that the phenomenon of entrepreneurship, which operates in an innovative economy, has a wide range of basic concepts that characterize it: innovation, entrepreneurship, innovation environment, etc. Representative groups for the definition of innovation in the system of economy "rational use of innovation", "innovation as a dynamic", "innovation as a goal-setting process", "innovation in the context of the foresight of the national economy". It is concluded that the definition of the category "innovation" is constantly changing, updated and expanded in accordance with modern conditions. This phenomenon can be explained by the fact that changes in the parameters of the innovation system of the national economy are ahead of their scientific understanding and, accordingly, complicate the categorical interpretation of the concept of "innovation".

Keywords: innovations, innovative entrepreneurship, change of consumer preferences, marketing, enterprise behavior.

Постановка проблеми. Тенденції розвитку національного господарства свідчать про підвищений вплив інноваційної діяльності на інтенсивність економічного розвитку. На світовому ринку продукти інтелектуальної праці мають більш високу вартість відносно інших сфер економічної діяльності. Вимоги ринку диктують необхідність створення умов для широкого стимулювання нововведень, підсилення інноваційної активності. Світовий досвід інноваційного розвитку свідчить про те, що інновації є оптимальним шляхом науково-технічного переозброєння, збагачення населення та поетапної диверсифікації виробництва. Отже, необхідним стає «вибух» інноваційної діяльності, який спроможне здійснити ефективно функціонуюче підприємництво. Саме підприємництво може забезпечити інноваційну економіку майбутнього, засновану на різкому зростанні продуктивності праці, підвищенні зайнятості населення та зміцненні соціальних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Задля визначення пріоритетів подальшого

ефективного розвитку підприємництва в інноваційній економіці слід мати уявлення про термінологічний апарат, що утворює цей феномен. Зокрема, теоретичне відображення об'єкта більш високого рівня організації та агрегування підприємництва в інноваційній економіці відносно його складових частин (інновацій, інноваційного середовища, інноваційної діяльності тощо) дасть можливість охарактеризувати досліджуваний феномен як зовнішню детерміновану онтологічну структуру [1; 8]. Зазначене логічно відображає сегментацію підприємництва в інноваційній економіці як складного цілого на відносно самостійні предметні області, кожна з яких відображає досить конкретний аспект його організаційно-економічного функціонування (за системного підходу, що передбачає будь-яке наукове дослідження).

Визначення у наукових джерелах складових частин підприємництва в інноваційній економіці відображає багатогранність та специфічний зміст цього феномена. Як і інші економічні категорії, його складові частини мають характерну

полісемію та синонімію, яка утворює множину наукових поглядів на вивчення методології цього об'єкта [6; 9; 10]. Зазначене пояснюється тим, що феномен підприємництва, яке функціонує в інноваційній економіці, у своєму складі має широке коло базових понять, котрі його характеризують, зокрема інноватику, інновації, нововведення, новації, підприємництво, новаторство, інноваційну діяльність, інноваційне середовище.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Недостатньо вивченим питанням є формування системи інновацій та інноваційного підприємництва. При цьому серед учених відсутня єдина думка про її формування й застосування, що визначає актуальність дослідження зміни споживчих переваг та маркетингової поведінки підприємств.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою статті є дослідження сутності інновацій та інноваційного підприємництва за умов зміни споживчих переваг та маркетингової поведінки підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безумовно, фундаментальною термінологічною складовою частиною феномена підприємництва в інноваційній економіці є термін «інновація», які, окрім іншого, є невід'ємною рисою прогресивної сучасної економіки, «сходінкою» до підвищення якості життя та стабільного екологічно безпечного майбутнього. Навіть невеликий екскурс у наукову літературу показує, що сьогодні найвідоміші науковці Ю. Багал, І. Бузько, З. Варналій, Л. Ганущак-Єфіменко, С. Глазьєв, В. Горфинкель, М. Єрмошенко, Т. Янковець мають на визначення терміна «інновація» різні наукові погляди. Ще більш строкатою виглядає картина тотожності або, навпаки, нетотожності інновацій, нововведень та новацій, що пояснюється семантикою слова «інновація» та різними варіантами його перекладу з іноземних мов. Загалом слово «інновація» з англійської мови ("innovation") перекладається як «нововведення, новаторство, починання, новизна». З латини це поняття можна перекласти як слово, що складається з двох частин, таких як "nova" («новий») та "in" («в» або «введення»). Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує інновацію таким чином:

1) новаторство, починання, нововведення;

2) сукупність заходів або управлінських інструментів, які використовуються в економіці для запуску нових технологій виробництва, техніки, методів реалізації маркетингової політики або управління персоналом тощо [2].

Термінологічне визначення інновацій закріплене в законодавстві України. Так, за Законом України «Про інноваційну діяльність», «іннова-

ції – новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери» [2].

На міжнародному рівні «Організація економічної співпраці та розвитку» (далі – ОЕСР) у документі «Керівництво Фраскати» (Frascati Manual) пропонує методологію статистичного узагальнення інноваційної діяльності, де викладено бачення досліджуваної категорії, фахівцями зазначеної організації. Так, у цьому документі під інновацією розуміється процес використання у практичній діяльності оновленого або принципово нового товару чи послуги, залучення нових методів, способів управління або організації процесу у сфері маркетингу, менеджменту персоналу, зовнішньої діяльності, стратегічного керування [3].

Незважаючи на закріплення визначення терміна «інновація» у міжнародних документах, національному законодавстві та словниках, його трактування характеризується дискусійністю та синонімічною полісемією як у сучасних, так і в зарубіжних наукових джерелах. Кожен із дослідників залежно від предмета, об'єкта, функцій, цілей, кінцевої мети інноваційної діяльності пропонує власний погляд на сутність та зміст інновацій, їх місце й роль у національній економічній системі. Плюралізм думок ґрунтується на складності та багатогранності цього явища й відображає плідну сучасну інноваційну практику. Сьогодні існує більш ніж 1,5 тис. різноманітних визначень цього економічного феномена, які засновані на теоретико-практичному відображенні інновацій крізь призму особливого та одиничного (у конкретній формі) прояву.

Окремі автори намагаються надати занадто поліфункціональне визначення інновацій у певному виді діяльності, переважанняючи ключову сутність їх значення, занадто поглиблюючись у зайві функції, які не завжди притаманні підприємству, що функціонує в інших секторах економіки. Наприклад, Й. Шумпетер під інновацією розумів покращення або оновлення виробничих комбінацій під час виготовлення товарів і послуг, використання матеріалів і технологій, методів управління персоналом тощо [6]. Водночас слова «оновлення» або «покращення» не розкривають сутності інновацій повною мірою та не характеризують цей феномен в умовах інноваційної економіки. Деякі автори трактують інновації досить поверхнево, звууже-но, розглядаючи лише окремий аспект прояву інноваційності в певній господарській діяльності або економічній системі. Наприклад, Ю. Багал,

Т. Янковець до інновацій відносять нові бізнес-зміни у виробництві, технологіях або формах реалізації виробничих функцій [8]. На нашу думку, таке значення звужує розуміння інновацій, бо зосереджує їх трактування лише у сфері виробництва та залишає поза увагою підприємництво у сфері послуг.

Окремі автори визначають інновації як процес, результат або зміну технологій виробництва, зокрема:

– як процес створення інноваційного проєкту, застосування інноваційної техніки або технологій, зміну технічних характеристик, впровадження управлінських рішень (Р. Акбердин, Л. Антонюк, В. Балукіна, Д. Бессант, І. Біднікевич, І. Буднікевич, Г. Гвішиані, В. Кабаков, О. Лапко, В. Медінський, Л. Нейкова, К. Павітт, І. Пінінгс, З. Румянцева, І. Садчіков, Б. Санто, Н. Соломатін, В. Сомов, Б. Твісс, Д. Тідд, М. Тодаро, Д. Черваньов, І. Школа);

– як результат підприємницької діяльності у вигляді комерціалізованого продукту або послуги, поширеної на ринку споживачів (С. Бешелєв, В. Геєць, Ф. Гурвич, В. Євтушевський, Л. Золотова, С. Іленкова, А. Казанцев, К. Макконнелл, С. Покропівний, Х. Рігс, Р. Фатхудінов, К. Фрімен, П. Харів, В. Хіпель, Н. Чухрай, Б. Шайтан);

– як зміна технології виробництва із застосуванням принципово нових програм реалізації керування виробничими змінами (Ю. Бажал, О. Даций, В. Макаров, Г. Менш, Й. Шумпетер, Ю. Яковець).

З іншого боку, визначення інновацій у системі інноваційної економіки доцільно розподіляти на репрезентативні групи, які не підлягають чіткій сегментації, бо сам факт існування загального об'єкта дослідження, а саме інновації, апіорі передбачає не лише локальні точки взаємодії наукових поглядів, але й їх деяке взаємопроникнення [4].

До першої групи (раціональне використання інновацій) необхідно відносити конкретні прикладні дослідження, в межах яких визначаються об'єктивні та суб'єктивні умови реалізації інновацій та нововведень у системі національної економіки. Інновації та нововведення у цьому разі визначаються як закінчений процес інноваційної діяльності, а саме комерціалізації та поширення товару на ринку. При цьому сама інноваційна діяльність майже не розглядається у динаміці, а інтерпретується як відносно статистичне явище з кінцевими матеріальними або творчими атрибутами: маркетингові нововведення як результат управлінської діяльності (П. Друкер, Х.-Д. Хауштайну); техніко-технологічна новизна у вигляді виведеного на ринок комерційного продукту (В. Вінокурова, А. Койре, А. Тітов, М. Шабанова); методи, принципи,

інструментарій інноваційного менеджменту, які сприяли комерціалізації товару або послуги (А. Буймов, А. Левінсон, І. Пінінго, Е. Уткін).

Локалізація першої групи на раціональному використанні інноваційної діяльності та статичності інноваційного процесу, незважаючи на певні недоліки, все ж таки має велике значення для наукового світу, бо дає змогу дослідникам провести групу «монументальних» знімків зміни інноваційної системи та виявити її структурні зрізи. Саме такі знімки дають змогу визначити об'єктивні умови використання різних типів нововведень та розподілити їх за суб'єктами, об'єктами впливу, джерелами фінансування, галузями виробництва тощо, що дає змогу надати «точкову» характеристику інноваційних процесів, а також прослідкувати їх зміни в контексті темпоральності інноваційної економіки.

До другої групи (інновації як динаміка) слід віднести авторів, що розглядали інноваційний процес як динамічне явище (С. Бешелєв, Ф. Гурьєвич, В. Лапін, І. Молчанов, Г. Роседжер, С. Переслегін), до якої належать дослідження інновацій на макро- чи мікрорівні з чітко визначеними етапами, де підкреслюється їх факт розвитку у часі (темпоральна логіка). Такий ракурс орієнтований на ґрунтовний перегляд у динаміці «технологічних інновацій», що дає змогу виявити проблеми та слабкі місця дифузії інновацій, визначити ефективні форми державного менеджменту в системі національної економіки, напрями удосконалення відносин суб'єктів підприємницької діяльності, ефективні шляхи координації, мотивації та функціональних ролей між учасниками технологічного ланцюга. За такого розгляду інновації стають об'єктом дослідження комплексу дисциплін, повертаючи гносеологію інноваційної діяльності у міждисциплінарне коло. Як приклад розглядаємо мотиваційні чинники інноваційної поведінки людини, домінування креативної компоненти, що забезпечує залучення фахівців з підприємництва до психологічних, філософських, економічних, соціологічних наук.

Враховуючи нелінійність розвитку відкритих складних інноваційних систем, ірраціональної поведінки окремих стейкхолдерів підприємництва, постійно виникаючих ринкових «провалів», наявності трансакційних і трансформаційних витрат, зазначаємо, що саме наукові висновки цієї умовної групи можуть стати методологічним підґрунтям визначення державних пріоритетів розвитку підприємництва в умовах інноваційної економіки. Окрім того, у межах другої умовної групи досить ґрунтовно можна прослідкувати причини виникнення інновацій, їх зміни, конкурентний відбір на ринку, синаптичні зв'язки, які виникають у підприємницькій діяльності.

До третьої умовної групи (інновація як процес цілепокладання) належать дослідження, у яких розглядається інструментарій або стратегія досягнення певної цілі чи управлінського рішення відповідно до етапності інноваційної діяльності в інноваційній економіці. Тут визначення інновацій ґрунтується на логічній конструкції досягнення цілей з одностороннім зв'язком: причина – наслідок, система цілей – інструментарій, інвестиції – окупність. Наприклад, І. Пригожин розглядав досягнення мети в інноваційній діяльності з позицій керованого управлінського розвитку, розподіленого на цілі, досягнення поставлених цілеспрямованих змін, необхідних підприємцю для отримання надприбутку [184]. М. Портер вбачав у цілепокладанні досягнення інноваційної конкурентоспроможності на макро-, мезо-, мікрорівнях [5]. У вигляді досягнення цілей Дж. Сорос виділяв ключовий аспект реалізації інтелектуального задоволення підприємця від інноваційної діяльності на усіх етапах виробничого процесу [7]. У межах цієї групи визначаються поняття «цілепокладання», «результативність», «ефективність», «доцільність», у яких ґрунтується кількісний вимірвач як проміжних цілей, так і генеральної мети інноваційної діяльності підприємця. Також у динаміці підприємницької діяльності мають аналізуватись показники економічної ефективності виробництва відповідно до кожного етапу цілепокладання. У межах цієї групи створюється багате методологічне та методичне підґрунтя для оцінювання ефективності національної економіки або національної інноваційної системи, інфраструктурних елементів, окремого підприємства, галузі, території тощо [8].

Четверта група (інновації в контексті форсайту національної економіки) є також досить розвинутою та поширеною у науковому світі. У межах цієї групи дослідники унікали чітких визначень понять «інновація», «національна економіка», «інноваційна економіка», враховуючи вже усталене апріорне пояснення їх концептуальної сутності іншими вченими. Така відмова від конкретизації зазначених понять подекуди обертається підміною їх сутності, відсутністю трактування змістовного ядра, яке є необхідним під час дослідження будь-якого феномена. Водночас у науковому світі існує велика кількість досліджень, де сучасні вчені взагалі не вважали необхідним виокремлювати як поняття інновації, розглядаючи її як невід'ємну внутрішню складову частину національної економіки та гіперстабілізатор підприємницької діяльності або бізнес-процесів макро- й мегарівнів. Важливе місце у межах четвертої групи посідали форсайтні прогнози та сценарне моделювання інноваційного розвитку світової економіки зага-

лом або країн чи конкретних типів економічних систем зокрема. Інновації з позицій стимулювання форсайтів макrorівня досліджувалися у теорії суспільного розвитку та виробництва Л. Абалкіним, М. Герасимчуком; макроциклічності інноваційних процесів – Я. Ван Дайном, С. Глазьєвим, М. Кондратьєвим, Г. Меншом, С. Меншиковим, Й. Шумпетером, Ю. Яковецем; як необхідна умова інтенсивного економічного зростання – Е. Денисоном, С. Затонською, І. Лукіновим, П. Ромером, Р. Солон, А. Терешиним, П. Ховитом; з позицій досягнення кон'юнктурних зрушень на ринку – Ф. Валентою, В. Гейцем, Б. Кваснюком, В. Раппорт, Х. Удзавою, Е. Шешинським.

Висновки. Отже, можемо стверджувати, що визначення категорії «інновація» постійно змінюється, оновлюється та розширюється відповідно до умов сучасності. Зазначене явище можна пояснити тим, що зміни параметрів інноваційної системи національної економіки випереджають їх наукове осмислення та, відповідно, ускладнюють категоріальну інтерпретацію концепту «інновація». Також у сучасній науці постійно відбуваються дискусії щодо тотожності інновацій та нововведень.

Бібліографічний список:

1. Гнатенко І. Методологічні основи інституціонального аналізу національної системи інноваційного підприємництва. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2018. № 6 (18). С. 70–74.
2. Гнатенко І. Вплив національного інноваційного підприємництва на сталий розвиток ринку праці. *Вісник Херсонського державного університету*. 2018. № 32. С. 69–72.
3. Brockova K., Rossokha V., Chaban V., Zos-Kior M., Hnatenko I., Rubezhanska V. Economic mechanism of optimizing the innovation investment program of the development of agro-industrial production. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2021. Vol. 43. No. 1. P. 129–135.
4. Fang L. Do clusters encourage innovation? A meta-analysis. *J. Plan. Lit.* 2015. Vol. 30. Issue 3. P. 239–260.
5. Guo D., Guo Y. Government-subsidized R & D and firm innovation: evidence from China. *Research Policy*. 2016. № 45 (6). P. 1129–1144.
6. Kozhukhivska R., Parubok N., Petrenko N., Podzihun S., Udovenko I. Methods of assessment of efficiency of creating regional innovative clusters for dynamic development of economics. *Investment Management and Financial Innovations*. 2017. № 14 (3). P. 302–312.
7. Swanson L. *Entrepreneurship and Innovation Toolkit*. Saskatoon : University of Saskatchewan, 2017. 158 p.
8. Szczygielski K., Grabowski W., Pamukcu T. Does government support for private innovation matter? Firm-level evidence from two catching-up countries. *Research Policy*. 2017. № 46 (1). P. 219–237.

9. Zaenchkovsky A. Prospectsofnon-ferrous metallurgy enterprises participation in industrial clusters. *Economic Annals – XXI*. 2018. № 174 (11–12). P. 63–68.
10. Zos-Kior M., Hnatenko I., Isai O., Shtuler I., Samborskyi O., Rubezhanska V. Management of Efficiency of the Energy and Resource Saving Innovative Projects at the Processing Enterprises. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2020. Vol. 42. No. 4. P. 504–515.

References:

1. Hnatenko I. (2018) Metodolohichni osnovy instytut-sional'noho analizu natsional'noyi systemy innovatsiynoho pidpryemnytstva [Methodological bases of institutional analysis of the national system of innovative entrepreneurship]. *Ekonomichnyj visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademiji* [Economic Bulletin of the Zaporozhye State Engineering Academy]. Vol. 6 (18). Pp. 70–74.
2. Hnatenko I. (2018) Vplyv natsional'noho innovatsiynoho pidpryemnytstva na stalyy rozvytok rynku pratsi [The Impact of National Innovative Entrepreneurship on Sustainable Development of the Labor Market]. *Visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu* [Bulletin of Kherson State University]. Vol. 32. Pp. 69–72.
3. Brockova K., Rossokha V., Chaban V., Zos-Kior M., Hnatenko I., Rubezhanska V. (2021) Economic mechanism of optimizing the innovation investment program of the development of agro-industrial production. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. Vol. 43.1. Pp. 129–135.
4. Fang L. (2015) Do clusters encourage innovation? A meta-analysis. *J. Plan. Lit.* Vol. 30.3. Pp. 239–260.
5. Guo D., Guo Y. (2016) Government-subsidized R & D and firm innovation: evidence from China. *Research Policy*. Vol. 45 (6). Pp. 1129–1144.
6. Kozhukhivska R., Parubok N., Petrenko N., Podzihun S., Udovenko I. (2017) Methods of assessment of efficiency of creating regional innovative clusters for dynamic development of economics. *Investment Management and Financial Innovations*. Vol. 14 (3). Pp. 302–312.
7. Swanson L. (2017) Entrepreneurship and Innovation Toolkit. Saskatoon: University of Saskatchewan. 158 p.
8. Szczygielski K., Grabowski W., Pamukcu T. (2017) Does government support for private innovation matter? Firm-level evidence from two catching-up countries. *Research Policy*. Vol. 46 (1). Pp. 219–237.
9. Zaenchkovsky A. (2018) Prospectsofnon-ferrous metallurgy enterprises participation in industrial clusters. *Economic Annals – XXI*. Vol. 174 (11–12). Pp. 63–68.
10. Zos-Kior M., Hnatenko I., Isai O., Shtuler I., Samborskyi O., Rubezhanska V. (2020) Management of Efficiency of the Energy and Resource Saving Innovative Projects at the Processing Enterprises. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. Vol. 42.4. Pp. 504–515.